

МІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Київський національний лінгвістичний університет
Кафедра психології і туризму

КУРСОВА РОБОТА

з психології

на тему: **«ВПЛИВ РОЗЛУЧЕННЯ БАТЬКІВ НА ФОРМУВАННЯ
ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ»**

Студентки III курсу групи СОа 15-20
Педагогічного факультету романо-
германської та української філології
напряму підготовки «014 Середня освіта»
спеціальності «014. 021 Англійська мова і
література»
ЧУМАК НАДІЇ МИКОЛАЇВНИ

Науковий керівник: кандидат
психологічних наук, доцент, доцент
кафедри психології і туризму
КИРИЛЕНКО ВАЛЕНТИНА ГРАЦЯНІВНА

Національна шкала: _____

Кількість балів: _____ Оцінка ЄКТС:

Члени комісії:

_____ (прізвище та ініціали) _____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали) _____ (підпис)

_____ (прізвище та ініціали) _____ (підпис)

АНОТАЦІЯ

Курсова робота «Вплив розлучення батьків на формування особистості дитини»

Робота складається зі вступу, двох розділів, кожен з яких містить три та два підрозділи, висновки. Список літератури містить 20 джерел. Робота містить 36 сторінок.

Мета роботи: вивчити особливості впливу розлучення на формування особистості дитини.

Об'єкт дослідження: сім'я, яка розлучилась.

Предмет дослідження: особливості формування особистості дитини, яка пережила ситуацію розлучення.

Метод дослідження: основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури і такі методики емпіричного аналізу як:

1. Метод спостереження;
2. Бесіда з вчителем (класним керівником), який працює з дітьми;
3. Шкала Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

У першому розділі роботи було проведено дослідження основних понять: розірвання шлюбу, розлучення. Проаналізовані зв'язки між факторами та типами реагування подружжя на розлучення. Розглянуто основні причини розлучення, труднощі з якими стикається дитини при розлученні батьків, особливості та наслідки переживання дитиною розлучення батьків, фактори, що визначають реакцію дітей на розлучення батьків, ознаки неповної сім'ї.

У другому розділі було організовано та проведено дослідження такими методами як: спостереження, бесіда та Шкала Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності)

Ключові слова: сім'я, молодші школярі, розлучення, розвиток, спостереження, подружжя, самооцінка, психічний стан.

ABSTRACT

Coursework "The influence of parental divorce on the formation of a child's personality"

The work consists of an introduction, two chapters, each of which contains three and two subsections, and conclusions. The list of references includes 20 sources. The paper consists of 36 pages.

The purpose: to study the peculiarities of the influence of divorce on the formation of a child's personality.

The object of study: a divorced family.

The subject of the study: peculiarities of personality formation of a child who has experienced a situation of divorce.

Research method: the main methods of the study were theoretical analysis of literature and such methods of empirical analysis as:

1. The method of observation;
2. Interview with a teacher (class teacher) who works with children;
3. Scale of C.D. Spielberg, Y.L. Khanin (Self-Assessment of Anxiety Scale).

In the first section of the paper, the basic concepts of divorce and separation were studied. The links between the factors and types of spouses' reactions to divorce are analysed. The main reasons for divorce, difficulties faced by children when parents get divorced, peculiarities and consequences of a child's experience of parental divorce, factors determining children's reaction to parental divorce, and signs of a single-parent family are considered.

In the second chapter, the study was organised and conducted using observation, conversation, and the Spielberg and Khanin Scale (Self-Assessment of Anxiety Scale).

Keywords: family, primary school children, divorce, development, observation, spouses, self-esteem, mental state.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ З ДІТЬМИ В ПСИХОЛОГІЇ	
1.1. Розлучення подружжя як психологічна проблема	5
1.2. Особливості та наслідки переживання дитиною розлучення батьків	9
1.3. Психолого-соціальна характеристика дітей молодшого шкільного віку з розлучених сімей	14
ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ	19
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РОЗЛУЧЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ	
2.1. Методика дослідження	20
2.2. Процедура та етапи дослідження	21
2.3. Аналіз результатів дослідження	22
2.4. Рекомендації педагогам щодо нормалізації психічного розвитку дитини ..	25
ВИСНОВКИ	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	30
ДОДАТКИ.....	32

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема кризових ситуацій у сім'ї та їх впливу на психічний розвиток особистості дитини є однією з ключових проблем сучасної сімейної психології та психотерапії.

Сім'я - найважливіше явище, яке супроводжує людину протягом усього життя і має значний вплив на особистість. Це викликає багато підходів до вивчення сім'ї та різноманітні визначення, які зустрічаються в науковій літературі, через складність та багатогранність цього поняття.

Більшість криз мають свої власні схеми перебігу, свою феноменологію. Особливу увагу серед кризових ситуацій займає розлучення. Розлучення є наслідком кризи у розвитку стосунків подружжя; це стресова ситуація, яка загрожує спокою одного чи обох партнерів, а особливо дітей. Кожен рік в Україні офіційно розривається близько півтора мільйона шлюбів, що означає, що сотні тисяч дітей переживають розпад своїх родин. Розлучення батьків стає все більш поширеною подією в житті дитини.

Психологічні наслідки розлучення для дитини досліджувалися як вітчизняними, так і зарубіжними психологами. Зарубіжні дослідники зосереджувалися на почуттях, які виникають у дітей після розлучення батьків (гнів, провина, сум, страх) та їх наслідках для психічного розвитку дитини. Вітчизняні психологи досліджували особливості впливу розлучення на подружжя, їх поведінку в ситуації розлучення та причини розриву шлюбу. Наприклад, Бондарчук О.І. наводить статистичні дані та аналізує їх залежно від тривалості шлюбу.

Однак, дуже мало уваги приділялося дослідженню впливу розлучення на психічний стан та розвиток дитини, а також на її поведінку. Ця тема досліджується лише у контексті психотерапії, як окремі випадки, і частіше розглядається в рамках невротичних розладів особистості. Незважаючи на те, що більшість дослідників вважають розлучення батьків основним негативним фактором у житті дитини, яке призводить до почуття невпевненості, розгубленості та болісних переживань.

Мета дослідження – вивчення особливостей впливу розлучення на формування особистості дитини

Об'єкт дослідження – сім'я, яка розлучилась.

Предмет дослідження: особливості формування особистості дитини, яка пережила ситуацію розлучення.

Завдання дослідження:

1. здійснити аналіз наукової літератури з метою вивчення проблеми розлучення і особливостей переживання цієї ситуації молодшими школярами;
2. здійснити пошук методів дослідження, які б допомогли дослідити;
3. проаналізувати отримані дані дослідження і на їх основі розробити рекомендації для педагога.

Методи дослідження: основними методами дослідження виступили теоретичний аналіз літератури і такі методики емпіричного аналізу як:

1. Метод спостереження;
2. Бесіда з вчителем (класним керівником), який працює з дітьми;
3. Шкала Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

Для проведення дослідження вибірка становила 21 дитина: 17 - діти з повних сімей, 4 – діти із неповних сімей (сім'ї, які пережили розлучення) у віці 9-10 років учні 4 класу. Базою для дослідження слугувала школа №17 м. Києва.

Структура курсової роботи: курсова робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Список літератури містить 20 найменувань. Основний зміст роботи викладено на 31 сторінці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯ З ДІТЬМИ В ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Розлучення подружжя як психологічна проблема

Розірвання шлюбу – це розірвання шлюбу, тобто його законне припинення за життя подружжя [15, с. 164]. Розлучення – це ненормативна сімейна криза, основним змістом якої є стан дисгармонії, спричинений порушенням гомеостазу сімейної системи, яка потребує реорганізації як сімейної системи [11].

На думку В.П. Степико, розлучення є результатом кризи у розвитку стосунків між подружньою парою [13, с. 74]. Проте в даний час розлучення як явище оцінюється неоднозначно. Якщо раніше це трактувалося однозначно негативно – як загроза сім'ї, то сьогодні можливість розлучення розглядається як невід'ємна складова сімейного ладу, необхідна для її перебудови у випадках, коли неможливо зберегти сім'ю в незмінному складі і структурі.

Зростання розлучень, на думку В. С. Варги, у певному сенсі визначається переходом до нового способу шлюбу, коли першочергового значення набуває вільний вибір чоловіка на основі почуття любові та особистої вибірковості [2, с.97-98]. На думку автора, свобода вибору партнера неодмінно передбачає вільне розірвання шлюбу в умовах, коли шлюбні стосунки є невдалими.

Розвиток економічної незалежності та соціальної рівності жінки створює умови для розірвання шлюбу в тих випадках, коли сім'я стає перешкодою для вільного саморозвитку та самореалізації жінки. У сім'ї, яка має дітей, розлучення не означає її ліквідацію і припинення функціонування. Сім'я зберігає хоча б одну, але найважливішу функцію – виховання дітей. Розлучене подружжя перестає бути чоловіком і дружиною, але завжди залишається батьками своїх дітей.

Зазначимо, що Є. В. Кучеренко називає основні причини розлучень [5, с. 63]:

1. Особистісні фактори ризику (індивідуально-типологічні особливості подружжя, досвід сімейного життя бабусі та дідуся, стан соматичного та

нервово-психічного здоров'я, соціально-демографічні характеристики тощо). Фактором ризику традиційно вважається виховання майбутнього чоловіка в неповній або негармонійній сім'ї. Причому особливе значення мають емоційні порушення в подружніх і дитячо-батьківських стосунках – холодність, неприйняття, дистанція, ворожість. Значна різниця у віці, а також дистанція в освітньому та соціальному статусі майбутнього подружжя також є суттєвими факторами ризику сімейного життя.

2. Історія створення сім'ї – умови знайомства, особливості дошлюбного періоду, мотивація шлюбу, первинна сумісність подружньої пари. Стійкість шлюбу знижується, якщо термін знайомства занадто короткий (менше півроку) і недостатній для пізнання і встановлення рівноправних відносин, в яких партнери вчаться взаєморозумінню і співпраці у вирішенні виникаючих проблем. Фактором ризику успіху шлюбу є дошлюбна вагітність нареченої, особливо коли подружжя молоде. Неадекватними мотивами шлюбу можуть бути бажання одного або обох із подружжя виділитися з дідуся чи бабусі чи то для утвердження свого дорослого статусу, чи то для уникнення конфліктів, сварок, емоційної напруги у стосунках із власними батьками [14, с. 55]. Іншим неадекватним мотивом може бути перебільшене бажання знайти в партнері заступництво і захист, щоб задовольнити потребу в безпеці.

3. Несприятливі умови функціонування сім'ї. Це несприятливі житлово-матеріально-економічні умови, низька ефективність рольової поведінки членів сім'ї, депривація важливих потреб членів сім'ї, девіантна поведінка партнерів (алкоголізм, наркоманія), висока конфліктність, сексуальна дисгармонійність.

На думку А. А. Папір, факторами, що підвищують ступінь готовності сім'ї до розлучення, є урбанізація і зростання мобільності працездатного населення, зміна місця жінки в структурі професійної зайнятості в суспільстві і подальша індивідуалізація життя, концепція, в якій цілям автономного особистісного зростання надається все більше значення обох поперхів [9, с. 267–268]. Поряд з факторами ризику розлучення можна говорити і про фактори толерантності, які знижують ймовірність розпаду сім'ї навіть за наявності проблем у сімейному

житті та конфліктів у стосунках. Але протилежно до цих поглядів на користь збереження сім'ї, є погляди І. М. Хоржевської, найбільше значення має наявність дітей у сім'ї [17, с. 186]. Авторка вважає, що дитина досить часто виступає останнім аргументом у рішенні подружжя розлучитися на користь збереження сім'ї. Наявність дітей знижує психологічне бажання та економічну доцільність розлучення. Іншим важливим фактором, який утримує подружжя від розлучення, на думку авторів, є невпевненість у своєму економічному становищі після розлучення та можливості прогодувати своїх дітей, забезпечити їм повноцінне виховання та освіту [7, с. 23-24]. В.П. Степико наводить дані про те, що низьку готовність до розлучення виявляють жителі сільської місцевості, безробітні жінки, групи населення з рівнем доходу нижче прожиткового мінімуму [13, с. 75].

В той же час, І. Черезова зазначає, що працюючі жінки-дружини, будучи після розлучення спроможними та готовими матеріально забезпечувати себе та дітей, відзначають більшу схильність до розлучень у проблемних сім'ях, ніж жінки, які не працюють або зайняті низькооплачуваною роботою [18, с. 33-34].

Період розірвання шлюбу пов'язаний з юридичним оформленням нового сімейного стану, визнанням припинення колишніх прав і обов'язків подружжя у зв'язку з розірванням шлюбу і прийняттям нових обов'язків щодо збереження батьківських функцій. Тривалість цього строку визначається правовими нормами (від 2 до 5 місяців залежно від наявності дітей у сім'ї та добровільного рішення обох подружжя розлучитися) [16, с. 71]. Розірвання шлюбу – це не просто штамп у паспорті як процедура юридичного оформлення нового сімейного стану, а й економічна прогалина, а також договір про участь подружжя у вихованні дітей [11]. У разі недосягнення між батьками згоди щодо того, з ким будуть проживати діти та яким чином забезпечуватиметься реалізація права одного з батьків на виховання дітей, рішення приймається судом. Саме він вирішує, з ким із батьків залишаться діти, виходячи з даних про їхній вік та стать; емоційна прив'язаність до батьків та інших членів сім'ї; фінансово-економічні умови, які кожен із батьків може забезпечити дітям, звичайно, за умови

фінансової підтримки другого з батьків; можливість виховної функції батька; стан соматичного і нервово-психічного здоров'я батьків та їх правовий статус. Зазвичай у підлітковому віці питання про те, з ким залишитися дітям, вирішується на користь матері.

Є. В. Кучеренко виділяє три фази: фазу після розлучення (до року); етап реструктуризації (2 роки); фаза стабілізації (2 роки) [5, с. 63]. Всі члени сім'ї переживають кризу, яка настає після оформлення розлучення. Сім'я може тимчасово втратити здатність нормально функціонувати. Тривалість цієї фази різна (від кількох місяців до року) залежно від сімейних можливостей та соціальної підтримки. На думку автора, розлучення сприймається людиною, особливо в перший момент, як доказ своєї неповноцінності, що призводить до гострого переживання власної неспроможності, невпевненості в собі, депресії, самозвинувачення; формування у дітей нового образу сім'ї – сепарація все ж ставить перед дитиною завдання адаптації до нових умов спілкування та співпраці з кожним із батьків.

На думку А. А. Туровської, типи реагування на розлучення залежать від ряду факторів [15, с. 165]:

- особливості розірвання шлюбу (його форма, глибина, тривалість, кількість учасників, які в ньому беруть участь);
- ставлення до нього подружжя; – наявні ресурси (матеріальна та житлова забезпеченість, здоров'я, емоційний стан, проблеми дітей, вік подружжя).

А. А. Папір зазначає, що найбільш поширеними стратегіями поведінки в ситуації розлучення є [9, с. 270]:

1. Агресивна, що виражається в прагненні зруйнувати життя партнера, завдати йому болю, помститися за завдані страждання.
2. Маніпулятивна, пов'язана з бажанням зберегти, повернути шлюбного партнера будь-яким способом, навіть ціною втрати самоповаги і поваги партнера.

3. Прийняття, за рахунок адекватної оцінки реальності та прийняття її такою, яка вона є, що дозволяє зберегти стосунки з колишнім партнером, не знецінюючи прожиті разом роки, і мінімізувати негативні наслідки для дітей.

Таким чином, розлучення – це складна кризова ситуація в сім'ї. Він впливає і змінює багато характеристик сім'ї, впливаючи на психологічний стан як дорослих (колишнього подружжя), так і дітей.

1.2. Особливості та наслідки переживання дитиною розлучення батьків

Багато факторів сімейного життя впливають на розвиток дитини, зокрема стиль поведінки батьків, кількість дітей у сім'ї та їх вікова різниця, а також характер взаємин між дітьми. Крім того, соціальне навчання значною мірою залежить від структури та умов життя сім'ї: повна сім'я чи ні; чи всі його учасники працюють; чи проживає з сім'єю бабуся, дідусь або хтось із родичів; проживання в комфортному будинку або перенаселеній міській квартирі. Багато життєвих ситуацій, таких як бідність, розлучення батьків, переїзд в інше місто, важка хвороба чи травма, зростання в умовах, що загрожують життю, є постійним джерелом стресу для дітей та інших членів родини. Кризові ситуації в сім'ї різко негативно впливають на дитину. Будинок перестає бути для неї опорою, вона втрачає почуття безпеки, зникає джерело, яким була для неї сім'я. Крім того, спостерігається різке погіршення навчання, діти гірше засвоюють матеріал і не виявляють бажання вчитися та ходити до школи.

У дітей багато потреб, але обмежимося описом лише основних [10, с. 426-427]:

1. Потребу в любові, доброті й теплоті почуттів ще називають потребою в емоційному контакті. Дитина повинна відчувати зацікавленість батьків у всіх своїх словах і діях. Зі свого боку діти виявляють великий інтерес до життя своїх батьків.

2. Потреба в самоствердженні як особистості, що розвиває і реалізує свої індивідуальні здібності.

3. Потреба в повазі. Дитині погано, якщо до неї ставляться зневажливо і легковажно, якщо її принижують, критикують і постійно повчають. Від постійної критики вона буде схильна відчувати себе неповноцінною. Незадоволення базових потреб дітей дуже швидко проявляється порушеннями поведінки дитини та формуванням негативних якостей особистості. Особливо це простежується в шкільному колективі, коли дитина досягла підліткового віку. В цьому випадку можна побачити глузування, наклеп, погрози з боку однокласників або знущання.

Серед основних труднощів, з якими стикається дитина, А. А. Бумага називає наступні [9, с. 270-271]:

1) Труднощі, викликані несприятливими варіантами життєвого циклу – виникають при відсутності в сім'ї одного з її членів (чоловіка, дітей). Причиною може бути розлучення, довга розлука подружжя, позашлюбна дитина, смерть когось із сім'ї, бездітність подружжя, нездача іспитів, сварка з викладачами або однокласниками. При всій різноманітності варіантів розвитку сім'ї існує ряд загальних джерел порушень. Це, по-перше, функціональна порожнеча, тобто ситуація, коли одна з ролей, необхідних для успішного існування сім'ї, ніким не виконується. Наприклад, з відходом батька з сім'ї його участь у вихованні стає непосильною. По-друге, можуть виникнути труднощі адаптації до самого факту, події, яка породила несприятливий варіант розвитку сім'ї (розлучення, смерть одного з членів сім'ї, необхідність виховання дитини поза шлюбом тощо). Суперечливість і багатошаровість процесів, які виникають у зв'язку з розлученням, показують дослідники на основі соціологічних досліджень сприйняття розлученими людьми після розлучення.

2) Ситуативні порушення включають короточасні труднощі, що загрожують життєдіяльності сім'ї (тяжкі хвороби членів сім'ї, великі майнові втрати тощо). Значну роль у психологічному впливі цих труднощів відіграє фактор раптовості (сім'я виявляється неготовою до події), ексклюзивності (легше переживають труднощі, що стосуються багатьох сімей), а також відчуття

безпорадності (студент провалив іспит, не впорався з контрольною, його побили однокурсники тощо).

Розглянемо особливості переживання дитиною труднощів першого роду в контексті ненормативних сімейних криз. Зрада як ненормальна сімейна криза, тільки на перший погляд не впливає на дитину. Діти дуже сприйнятливі до сварок. А зміни без сварок немислимі. Сила і глибина реакції на сварку батьків залежить від їх віку, від досвіду, набутого до цього часу в сім'ї, в школі, в житті, від їх характеру, темпераменту, виховання, чуйності. Молодші діти настільки поглинені емоціями жаху, страху, страждання, що не в змозі протистояти навіть слабким бар'єрам розуму. Навіть якщо діти зовсім маленькі, вони все одно відчують конфліктну ситуацію в батьківських стосунках. Для них гармонія в сімейних відносинах означає те ж, що вода для риби; вони не можуть вільно плавати, якщо в родині панує дратівлива атмосфера [6, с. 264]. Помічено, що діти дошкільного віку реагують на сварки між батьками дуже обдуманно і тонко їх відчують. Для них велике значення має, здавалося б, незначний обмін словами між батьками; батьки розуміють це лише тоді, коли діти просять їх помиритися. Переживання горя у дитини не таке, як у дорослого.

Як зазначає С. Луї, дитина, яка переживає горе, часто стає замкнутою, мовчазною, нетовариською (особливо в школі), у гострих випадках виникає навіть мутизм – повна втрата мови через нервозність [17, с. 186]. Автор зазначає, що сама дитина може не усвідомлювати зв'язку між своїм станом і втратою. Вона часто скаржиться, що їй «нудно», але на пропозицію щось зробити відповідає «не хочу». Такі діти воліють дружити з маленькими дітьми (ще не вміють говорити), дуже літніми людьми, домашніми тваринами. Їх переваги в тому, що вони «не чіпляються», але при цьому позбавляють від самотності, з ними можна просто посидіти, помацати їх, доглядати, не ризикуючи вторгнутися у свій внутрішній світ.

І. Черезова зазначає, що часто діти в стані горя годинами виконують одноманітні дії – розкладають іграшки в ряди, складають у коробки олівці чи гудзики [18, с. 88]. Вони охоче погоджуються на саму рутинну роботу,

наприклад, чистити картоплю. Ще одне їхнє улюблене заняття – тягати скрізь мотузки та нитки, обмотувати ніжки меблів, зв'язувати різні предмети. Таким чином, пише автор, вони намагаються як би «зв'язати» обірвані нитки свого життя, допомогти внутрішньому процесу відновлення порядку та подолання хаосу. Коли дитина поступово виходить зі стадії шоку, вона може зіткнутися з новими аспектами горя.

Один із них, пише Р. Федоренко, це гнів [16, с. 39]. Дорослі також стають агресивними після втрати, зляться на лікарів, які не зробили всього необхідного, на себе за те, що не передбачили, не врятували, на долю, на саме минуле – чому не були обережні, чому не лікували, чому вони не подумали про нас. Дитині дуже страшно зізнатися собі, що він злий на батька, який його покинув. Це особливість дитячої психіки – дитина ще не до кінця усвідомлює межі між особистостями різних людей [19].

Для самої дитини його гнів здається невмотивованим, безадресним. А. І. Нікітіна каже, що з нічого, на фоні рівного настрою, дитина може раптово штовхнути ногою іграшку, стілець або вдарити об щось кулаком [8, с. 258]. Крім спалахів люті може виникнути дисфорія – тривалі періоди дискомфорту, роздратування незрозуміло на що і на все відразу. Ще одним хворобливим компонентом процесу переживання горя, на думку М. Головки, є почуття провини [3].

В. П. Степико зазначає, що травма розлучення батьків зростає ще й через те, що руйнування сім'ї не є наслідком вибору самої дитини [13, с. 77]. Він змушений просто змиритися з рішенням батьків. Розпад сім'ї може означати для нього крах його світу і викликати різні протестні, фобічні і депресивні реакції.

І. М. Хржевська зазначає, що на гостроту переживань дитинства можуть впливати декілька з таких факторів:

- характер внутрішньо сімейних стосунків до розірвання шлюбу та ступінь залучення дитини до вирішення подружніх проблем;
- особливості перебігу шлюборозлучного процесу;

– з ким із батьків залишається дитина після розірвання шлюбу, відносини з одним із цих батьків;

– характер стосунків колишнього подружжя після розірвання шлюбу [17, с. 186–187].

Серед найважливіших факторів, що визначають реакцію дітей на розлучення батьків, можна виділити наступні [19]:

1. Ворожнеча, яка супроводжує розлучення. З високим рівнем ворожості та злості, які супроводжують розлучення, дітям важче пристосуватися до ситуації. Конфлікт між батьками є основною причиною їхнього зниження самопочуття. Коли батьки сваряться, у дітей з'являється страх і дратівливість. Вони стають особливо вразливими, коли змушені стати на чийсь сторону. Затяжні судові тяганини за батьківські права, скандали щодо розподілу майна, вирішення питань щодо режиму відвідування батька, який покидає родину, матеріальної підтримки ще більше ускладнюють ситуацію як для дорослих, так і для дітей.

2. Кількість змін, що відбулися в способі життя дитини. Якщо дитина продовжує жити в тому ж будинку, відвідувати ту ж школу і мати тих же друзів, до яких вона звикла, наслідки розлучення вона відчуває легше. І навпаки, якщо повсякденне життя дитини зазнає серйозних змін і тепер їй доводиться переходити з одного дому в інший, розлучатися зі старими друзями, переходити в нову школу, її впевненість у собі та почуття порядку в житті, швидше за все, будуть похитнуті. Чим більше змін зазнає життя дитини, особливо відразу після розлучення, тим важче їй адаптуватися до нових умов.

3. Характер взаємин батьків і дітей. Дитині дуже допомагає любов і підтримка обох батьків. Деякі дослідники помітили, що характер поточних стосунків між батьком і дитиною набагато важливіший, ніж присутність обох батьків вдома. Насправді іноді розлучення є більш позитивним варіантом для дитини, ніж спільне життя з обома батьками, які постійно сваряться та б'ються один з одним.

О. О. Любимова зазначає, що позитивний розвиток дитини в неповній сім'ї визначається низкою факторів [6, с. 266]:

1. Добре функціонування батьків. Альтруїстична самопожертва матері – нехтування нею власними інтересами, щастям і благополуччям заради дитини – як правило, не викликає у дитини відповідної готовності і не робить її щасливою, оскільки така позиція знаходить вираження у спотворенні виховання за типом потурання та провокує спотворення особистісного розвитку дитини, призводить до зростання конфліктності та конфронтації в підлітковому віці, в період автономізації дитини [16, с. 103].

2. Батьки в неповній сім'ї повинні підтримувати позитивні стосунки і можливість співпраці у сфері виховання дитини хоча б на рівних. Слід категорично виключити будь-які спроби спотворити образ колишнього чоловіка, не варто уникати розмов про батька і уникати його згадок.

3. Необхідно розширювати коло спілкування дитини: створювати умови для перевірки та реалізації її інтересів – у гуртках і секціях.

4. Не можна перетворювати дитину на об'єкт маніпуляції. Часто батьки намагаються купити любов дитини (подарунки, пільги тощо). Вкрай несприятлива ситуація складається в тих випадках, коли війна за дитину триває і після розлучення, приймаючи крайні форми аж до викрадення.

Таким чином, кризові ситуації в сім'ї не проходять безслідно для дитини. Діти мають свої особливості переживання кризових ситуацій і наслідки цих ситуацій часто бувають для дітей трагічними.

1.3. Психолого-соціальна характеристика дітей молодшого шкільного віку з розлучених сімей

В українському суспільстві неповна сім'я займає особливе становище; це один з основних соціально-демографічних типів сучасної сім'ї. Багато вчених, які займаються соціальними проблемами, стверджують, що діти, які виховуються в неповних сім'ях, більш схильні до проблем іншого психолого-педагогічного характеру, ніж діти, які виховуються в повній сім'ї [5, с. 62].

М. Головка вважає, що неповна сім'я характеризується специфічною формою формування, порушенням внутрішньої структури та деформацією

шлюбно-батьківських стосунків. Її можна класифікувати як сім'ю, в якій дитина до 16 років проживає з одним із батьків, який несе за неї повну відповідальність [3].

Обґрунтованою є думка М. Головки, яка виділяє такі ознаки неповної сім'ї, як:

- ускладнене економічне забезпечення неповнолітніх членів сім'ї, оскільки така сім'я найчастіше є малозабезпеченою;
- порушується процес соціалізації дитини через відсутність повноцінного суб'єкта сімейного виховання;
- деформується психологічне формування статі дитини, дитині важко ознайомитися із соціальними ролями чоловіка (жінки), батька (матері);
- порушено право дитини на виховання та розвиток у сім'ї;
- зниження можливостей моральної регуляції поведінки членів сім'ї в різних сферах життя;
- дитина має труднощі з формуванням почуття захищеності в сім'ї, порушується її потреба в ідентифікації з боку однолітків;
- емоційна нестабільність у родині, невпевненість батьків у своєму соціальному статусі, почуття образи батьків на свою дитину [3].

Основні характеристики та особливості існування неповної сім'ї залежать від таких факторів, як (рис. 1.1).

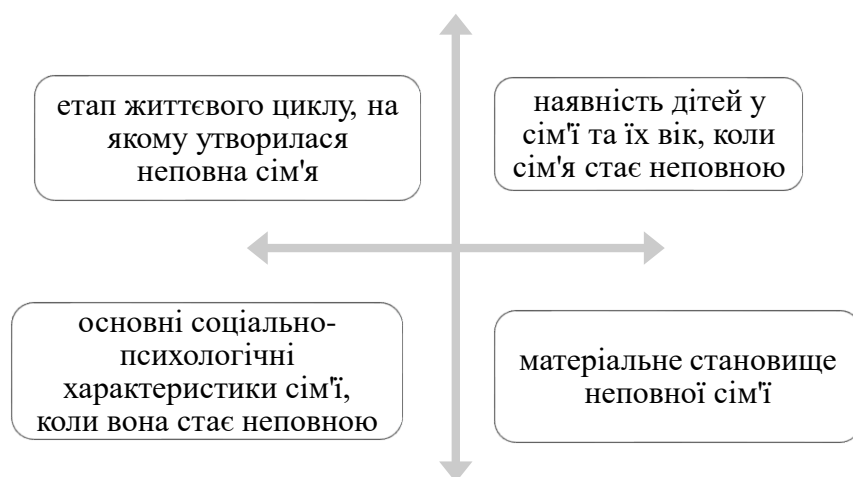

Рис. 1.1. Фактори існування неповної сім'ї за Степико В. П., Гребеннікова Н. В [13, с. 74]

Залежно від того, коли утворилася неповна сім'я, можна передбачити такі особливості її функціонування. Тобто, наприклад, якщо один із партнерів був змушений емігрувати або поїхати працювати в інше місто чи країну, коли його сім'я ще невелика, діти тільки народилися, відповідно, відносини між подружжям остаточно не стабілізувалися, і розподіл сімейних ролей і нове структурування організації сім'ї не відбулося, можна передбачити високу ймовірність численних труднощів у майбутньому, аж до розлучення.

Також негативні тенденції посилюються, коли новонароджена дитина була незапланованою і один із батьків змушений емігрувати через зростаючу матеріальну скруту [2, с. 100]. Переживання кризової ситуації «втрати» має різні наслідки залежно від віку, статі, індивідуальних особливостей дітей, специфіки попередніх стосунків у сім'ї, позиції та дій дорослих членів сім'ї.

Р. Пейдж відзначив існування таких видів втрат, як:

1) Втрати пов'язані з формуванням особистості дитини та її розвитком:

– втрата зв'язку з матір'ю, але набуття зовнішнього світу;

– втрата батьківської уваги, досить тривале спілкування та набір колективу.

Ці втрати незамінні, тому що від їх досвіду дитина стає досвідченішою;

2) Втрати пов'язані зі складною життєвою ситуацією або несподіванкою.

На думку Р. Пейджа, особливостями переживання втрати у дітей є: шок, заперечення, угода з собою, злість на себе, прийняття, розуміння, здатність долати втрату та ін. Також характерна риса дітей дошкільного та молодшого шкільного віку полягає в тому, що вони переживають те саме, що й дорослі, не можуть передати словами, дуже мало розуміють, що відбувається, відчують у чомусь провину [7, с. 44-45].

Розлучення батьків, домашнє насильство створюють для дітей сильний стрес і суттєво впливають на їхнє навчання та позашкільне життя. Ще до розлучення батьків молодший школяр може помітити сварки між батьками, що створюють емоційну напругу та різні уявлення про те, що з ним буде після розлучення батьків.

У більшості випадків ці діти мають знижені навчальні досягнення. Коли відбувається розлучення, у молодшого школяра виникають такі почуття, як зневіра, гнів, тривога. Дитина стає депресивною або надто вразливою і в більшості випадків починає погано вчитися, стає неслухняною, а в 4-7 класах може втрачати емоційний зв'язок із сім'єю [20].

Неповна сім'я по-різному впливає на успішність молодших школярів. У тих випадках, коли одинока мати не має постійної роботи, вона матеріально незабезпечена, переживає постійне емоційне напруження, депресію, невротичну тривожність. Все це в більшості випадків негативно позначається на емоційному стані дитини, її психічному розвитку, успішності навчання.

Дещо краща ситуація для молодшого школяра, де мати-одиначка має постійну роботу, яка їй подобається. У такій неповній сім'ї часто спостерігається високий рівень самооцінки і відносно сильне почуття сімейної єдності та солідарності. Все це створює соціально-психологічні умови для успішного навчання дитини [7].

У неповній сім'ї одному з батьків, що залишився, неважко створити у дитини негативний образ відсутнього батька, особливо якщо розставання відбулося через розлучення або щось, що завдає сильного болю. Жінка, яка залишилася з дітьми без чоловіка, повинна постаратися, щоб її дитина не думала, що всі чоловіки погані. Чутливому хлопцеві важко повірити, що бути чоловіком — це добре. Оскільки діти в неповній сім'ї не можуть спостерігати стосунки між чоловіком і жінкою, вони ростуть без цілісної моделі цих стосунків. Проте всі ці проблеми вирішуються [14, с. 59].

Жінка-мати цілком може мати адекватне, проникливе ставлення до чоловіків і бути достатньо зрілою, щоб не створювати негативного образу про них у своїх дітей. Вона може допомогти своїм дітям налагодити хороші стосунки з дорослими чоловіками, яких вона знає і поважає.

Хлопчики в неповних сім'ях з однією матір'ю стикаються з більш серйозною проблемою: будучи «любимими» матір'ю та переконаними, що жінка

є головною в суспільстві, вони починають відчувати, що чоловіки відіграють незначну роль у сім'ї та суспільному житті теж.

У дівчини в неповній сім'ї також може бути спотворене уявлення про відносини між чоловіком і жінкою. Вона або готова до ролі служниці – все віддає і нічого не отримує, або відчуває, що все може зробити сама і бути абсолютно незалежною. Якщо сім'я має статус неповної, то змінюються всі закономірності психологічного становлення особистості, оскільки один із батьків, будь то батько чи мати, не може врахувати всі нюанси виховання дитини.

Отже, психологічне здоров'я дитини в неповній сім'ї порушується, вона може бути занадто емоційною, тривожною, замкнутою тощо.

Результати дослідження І. М. Стадник свідчать, що для дітей молодшого шкільного віку, які виховуються в неповних сім'ях, характерні: підвищений рівень тривожності, емоційна відчуженість від одного з батьків, який не входить до сім'ї, нижчий рівень емоційного благополуччя, перебування в сім'ї порівняно з однолітками з повних сімей [12, с. 680]. І чим старшою стає дитина, тим сильнішими можуть бути ознаки психологічної статі і серйозніші можуть бути розлади поведінки, які стають помітними не тільки в сім'ї, а й поза нею. Насамперед, це проявляється у проявах агресії в навчальному закладі, на вулиці, плаксивості, боягузтві, конфліктності, розсіяності тощо. Втім, частіше розлади здоров'я (психосоматичні прояви) стають для дівчат засобами обробки сімейного стресу, а у хлопців – асоціальні форми поведінки [15, с. 166].

Наведені факти дають підстави для висновку про те, що психологічна дисгармонія внутрішньо сімейного життя після перетворення сім'ї на неповну, нездатність батьків налагодити конструктивні стосунки в умовах розлучення та після розлучення негативно впливають на емоційний стан дитини.

ВИСНОВКИ ДО ПЕРШОГО РОЗДІЛУ

У результаті теоретичного аналізу проблеми розлучення подружжя з дітьми в психології було встановлено, що ця проблема є серйозною та важливою як для дорослих, так і для дітей. Розлучення подружжя може мати негативний вплив на психічний розвиток дитини, що проявляється у різних аспектах, таких як емоційна сфера, стосунки з батьками та ровесниками, адаптація в шкільному середовищі та інші. Тому, враховуючи складність даної проблеми, необхідно вивчати її з різних поглядів та розробляти комплексний підхід до її вирішення.

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ РОЗЛУЧЕННЯ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

2.1. Методика дослідження

Основними методами дослідження були теоретичний аналіз літератури та такі методи емпіричного аналізу, як [1, с. 22-24]:

1. Метод спостереження;
2. Бесіда з вчителем (класного керівника), який працює з дітьми;
3. Ч.Д. Спілберг, Ю.Л. Ханіна (Шкала самооцінки рівня тривожності).

Пропонований тест є достовірним та інформативним способом самооцінки рівня тривожності на даний момент (реактивна тривожність як стан) та особистісної тривожності (як стійка характеристика особистості).

Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати широкий спектр ситуацій як загрозові, реагуючи станом тривоги. Реактивна тривога характеризується напруженістю, нервозністю. Дуже висока реактивна тривожність викликає порушення уваги, іноді тонкої координації. Дуже висока особистісна тривожність прямо корелює з наявністю невротичних конфліктів, емоційних, невротичних зривів і психосоматичних захворювань. Однак спочатку тривога не є негативним явищем. Певний рівень тривожності є природною і обов'язковою рисою активної особистості. При цьому існує оптимальний індивідуальний рівень корисної тривожності.

Шкала самооцінки Ч.Д. Спілберга і Ю.Л. Ханіна складається з двох частин, роздільно оцінюють реактивну (РТ, висловлювання № 1-20) і особистісну (ЛТ, вислови № 21-40) тривожність.

Особистісна тривожність відносно стабільна і не пов'язана з ситуацією, оскільки є властивістю особистості. Реактивна тривожність, навпаки, буває викликана будь-якої конкретної ситуацією.

Показники РТ і ЛТ підраховуються за формулами:

$PT = \Sigma 1 - \Sigma 2 + 50$, де $\Sigma 1$ – сума закреслених цифр на бланку по пунктах 3, 4, 6, 7, 9, 13, 14, 17, 18;

$\Sigma 2$ – сума інших закреслених цифр (пункти 1, 2, 5, 8, 10, 11, 15, 19, 20);

$ЛТ = \Sigma 1 - \Sigma 2 + 35$, де $\Sigma 1$ – сума закреслених цифр на бланку по пунктах 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 38, 40;

$\Sigma 2$ – сума інших закреслених цифр (пункти 21, 26, 27, 30, 33, 36, 39).

При розшифровці результату можна оцінити наступне:

- до 30 – низька тривожність;
- 31-45 – помірна тривожність;
- 46 і більше – висока тривожність.

Особливої уваги потребують значні відхилення від рівня помірної тривожності; висока тривожність передбачає схильність до виникнення у людини стану тривоги в ситуаціях оцінки її компетентності. У цьому випадку слід зменшити суб'єктивну значущість ситуації і завдань і перенести акцент на осмислення діяльності та формування почуття впевненості в успіху.

Низька тривожність, навпаки, вимагає підвищеної уваги до мотивів діяльності та підвищеного почуття відповідальності. Але іноді дуже низька тривожність в тестових балах є результатом активного витіснення людиною високої тривожності, щоб показати себе в «кращому світлі».

2.2. Процедура та етапи дослідження

Процедура дослідження складалася з наступних етапів: на першому етапі проводився аналіз наявної літератури з даної проблеми, потім висувалася гіпотеза, для перевірки якої визначався план наукового дослідження, включаючи вибір об'єкта, тобто група людей, з якими буде проводитися експеримент. У цьому плані вказувався предмет дослідження та вказувався час і місце проведення дослідження. На наступному етапі проводились дослідження згідно наукового плану. Наступний етап включав первинний аналіз отриманих даних після фіксації результатів експерименту, їх інтерпретацію, узагальнення.

Для проведення дослідження вибірка становила 21 дитина: 17 - діти з повних сімей, 4 – діти із неповних сімей (сім'ї, які пережили розлучення) у віці 9-10 років учні 4 класу.

Базою для дослідження слугувала школа №17 м. Києва.

2.3. Аналіз результатів дослідження

Дослідження впливу розлучення як кризової ситуації в сім'ї та школі на психічний розвиток особистості дитини проводилось нами за такими параметрами:

1. За допомогою вчителя виділили сімей, де батьки розлучилися, такі дані є паспортними даними і вносяться вкінець журналу.

На основі бесіди з класним керівником про дітей, батьки яких пережили розлучення, було отримано наступні результати. За даними вчителя, у дітей з розлучених сімей відзначалась підвищена тривожність та знижена самооцінка. Вони частіше були сором'язливими та не самовпевненими, затримувалися у соціальному розвитку. Згідно з вчителем, такі діти відчують відмінність у своїй сім'ї та можуть бути менш інтегрованими в колектив класу. Водночас, за словами вчителя, діти з розлучених сімей можуть бути більш чуйними та співчутливими до проблем інших людей.

2. Далі слідкували за дітьми, які пережили розлучення батьків, визначали взаємодію цих учнів з іншими, їхню поведінку та ставлення до навколишнього середовища.

Аналіз результатів дослідження, проведеного методом спостереження за учнями в класі батьків, які пережили розлучення, свідчить про наявність певних психологічних проблем у дітей. Вони проявляються у зниженні рівня уваги, погіршенні успішності в навчанні, зменшенні мотивації до навчання та інших проявах, що свідчать про негативний вплив розлучення батьків на формування особистості дитини.

Також виявлено, що діти з розлучених сімей частіше демонструють тривожність, невпевненість у собі та своїх здібностях, що може бути пов'язано зі

зміною життя та нестабільністю відносин з батьками. Водночас, у деяких випадках, діти з розлучених сімей виявляли більшу ініціативу у спілкуванні з дорослими та своїми однолітками.

3. Вивчали оперативну оцінку самопочуття, активності, настрою дітей з повної сім'ї та сімей, які пережили розлучення.

Для вивчення цих характеристик була використана методика Спілберга. Під тривогою Спілберг розумів особливий емоційний стан, який часто виникає у людини і виражається в підвищеній емоційній напрузі, що супроводжується страхами, занепокоєнням, страхами, які перешкоджають нормальній діяльності або спілкуванню з людьми.

Тривожність – важлива особистісна якість людини, досить стійка. Доведено існування двох якісно різних видів тривожності: особистісної та ситуативної (реактивної).

Під особистісною тривожністю розуміється індивідуальна властивість особистості людини, що відображає її схильність до емоційно-негативних реакцій на різноманітні життєві ситуації, що становлять загрозу для її Я (самооцінка, рівень домагань, ставлення до себе тощо). Особистісна тривожність – це стійка схильність людини реагувати на подібні соціальні ситуації підвищеною тривогою і тривогою.

Реактивна (ситуаційна) тривожність визначається як тимчасовий стан тривоги, стійкий лише в певних життєвих ситуаціях, породжений такими ситуаціями і, як правило, не виникає в інших ситуаціях. Цей стан виникає як звична емоційно-поведінкова реакція на такі ситуації. Наприклад, це можуть бути телефонні розмови, контрольні роботи, спілкування з незнайомцями протилежної статі тощо.

Результати, отримані в дослідженні, представлені в таблиці 2 Додатку Б і показані на рис. 2.3 і 2.4.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що діти з сімей, які нещодавно пережили розлучення, характеризуються підвищеним рівнем як реактивної, так і особистісної тривожності.

Як відомо, особистісна тривожність відносно стабільна і не пов'язана з ситуацією, оскільки є властивістю особистості. Реактивна тривога, навпаки, викликається будь-якою конкретною ситуацією. Діти з сімей, що пережили розлучення, характеризуються стійкою схильністю сприймати широкий спектр ситуацій як загрозові, реагуючи станом тривоги.

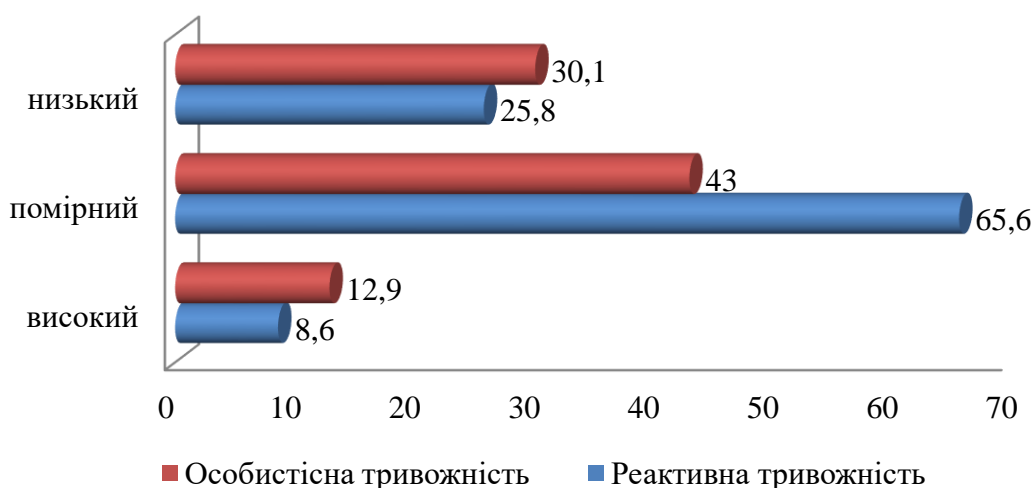

Рис. 2.3. Рівень реактивної і особистісної тривожності дітей з повних сімей

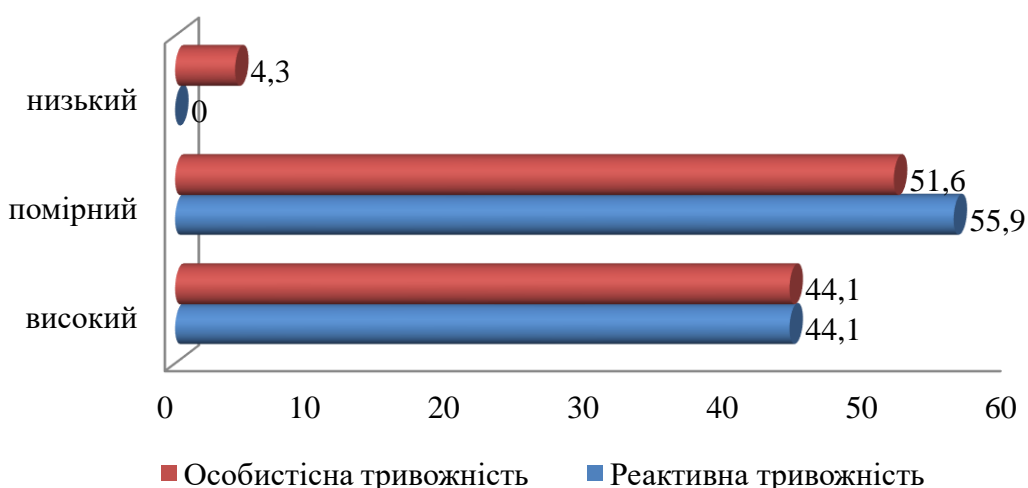

Рис. 2.4. Рівень реактивної і особистісної тривожності дітей з сімей, які пережили розлучення

Отже, підсумовуючи, високий і підвищений рівень реактивної тривожності характеризує цих дітей з підвищеною напругою, тривожністю та нервозністю.

Можна сказати, що діти з неповних сімей почуваються більш впевнено та захищено, ніж їхні однолітки з сімей, де нещодавно відбулося розлучення.

2.4. Рекомендації педагогам щодо нормалізації психічного розвитку дитини

Процес розлучення не є миттєвим психологічним фактом. Відбувається емоційно напружена робота, яка в певних випадках потребує спеціальної професійної допомоги. Під час супроводу шлюбборозлучного процесу фахівець, окрім подружжя, повинен відзначити і дітей. При цьому дітям необхідно звернути увагу на всі етапи розлучення [19]. Як правило, психологічний стан дітей, їхня поведінка є як дзеркало подружніх стосунків.

Виділимо основні завдання педагога в роботі з такими дітьми:

- виявити поточний психологічний стан дитини (діагноз);
- пояснити реальну ситуацію доступною для дитини мовою (включаючи пояснення того, що батьки будуть її любити, поважати тощо);
- працювати з емоційним станом, реалізувати можливість показати дитині, що вона не одна, що поруч є люди, які готові її зрозуміти і допомогти;
- дати зрозуміти дитині, що вона може навчитися долати життєві труднощі і по-різному реагувати на проблеми [20].

Крім того, не слід забувати про форми і методи роботи з дитиною. Вони можуть бути такими:

- індивідуальні консультації (можливо з батьками);
- залучення дитини до громадської діяльності в школі (можна бути успішним, відчувати себе частиною спільноти);
- проведення тренінгів, на яких дитина має можливість виявити свій поточний стан [20].

Найбільш доступними і комфортними для дитини можуть стати арт-терапевтичні технології (ігротерапія, казкотерапія), елементи психодрами, рольові ігри.

Бажаною формою процесу вислуховування думок дитини є бесіда, під час якої обидві особи (фахівець і дитина) є рівноправними партнерами у спілкуванні. Доцільно зауважити, що розмова з дитиною може відбутися лише з дозволу батьків дитини. Під час бесіди слід з'ясувати: ставлення дитини до розлучення батьків; відносини дитини до кожного з батьків; її пріоритети та бажання[3]. Проте будь-які прямі запитання, пов'язані з вищезазначеними темами, можуть травмувати дитину та поставити її перед необхідністю вибору між мамою та татом, а тому категорично неприйнятні під час таких розмов.

Отже, перед учителем, який проводитиме бесіду з дитиною, стоїть складне завдання: з одного боку, дізнатися якомога більше актуальної інформації, а з іншого боку, не травмувати дитину тими чи іншими запитаннями. Тому бажано, щоб у дитини була людина, яка:

- має досвід спілкування з дітьми;
- володіє навичками емпатійного слухання та толерантного спілкування;
- може орієнтуватися на індивідуальні особливості дитини, а не діяти за жорстким сценарієм;
- готовий до відкритого спілкування з дитиною;
- вміє зайняти об'єктивну позицію, не схиляючи дитину ні в одну сторону [6, с. 266-267].

Вважаємо, що меж професійної компетентності все ж таки слід дотримуватися; залишайтеся на безпечній для дитини відстані (не порушуйте її фізичний простір); уникати оцінки дитини та її висловлювань. При плануванні та підготовці до бесіди з дитиною слід враховувати такі вагомні аспекти, а саме: 1. конкретні обставини кожної конкретної справи про розлучення; 2. вік і рівень розвитку кожної дитини (його здібності у сфері вербалізації, знання про навколишній світ, особливості пам'яті, мислення та ступінь емоційної зрілості) [14, с. 1301–31]. Тому, враховуючи ці питання, фахівець зможе скласти приблизний план бесіди, що підвищить рівень мотивації дитини, її готовність до взаємодії та отримання більш необхідної інформації.

ВИСНОВКИ

Теоретичний аналіз літератури показав, що розлученням є розірвання шлюбу, тобто його законне припинення за життя подружжя.

Основні причини розлучення включають особисті фактори ризику, історію створення сім'ї та негативні умови функціонування сім'ї, а також несприятливий клімат в школі. У нашій країні за останніми дослідженнями, найбільш поширеними причинами розлучень є матеріальні та побутові проблеми, алкоголізм одного з подружжя, ослаблення цінності сім'ї, зрада і т.д.

Розлучення - це процес, що не відбувається миттєво, а має свою динаміку та типи реакцій подружжя на цю подію. Негативні наслідки розлучення відчувають не тільки подружжя, але й особливо їхні діти. Розлучення може супроводжуватися для дитини почуттям трауру, що нагадує про сумне переживання після смерті одного з батьків. У дітей часто виникає смуток, розгубленість та депресія після розлучення батьків.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що існує вплив на тяжкість дитячих переживань таких факторів, як:

- характер внутрішньо сімейних стосунків до розірвання шлюбу та ступінь залучення дитини до вирішення подружніх проблем;
- особливості перебігу шлюботорозлучного процесу;
- з ким із батьків залишається дитина після розлучення, відносини з одним із цих батьків;
- характер відносин колишніх подружжя після розірвання шлюбу та кількість змін, які відбулися в її способі життя

Виявлено, що більшість батьків, які стали виховувати дітей у неповних сім'ях, уникають обговорення своїх почуттів та емоцій з приводу розлучення зі своїми дітьми. Вони вважають, що діти дошкільного та молодшого шкільного віку не можуть зрозуміти складні проблеми, пов'язані з розлученням батьків, або свідомо не хочуть про це говорити, щоб не пошкодити їх. У зв'язку з цим, багато матерів уникають висловлювати свої почуття, образу та невдоволення стосовно колишнього чоловіка, боячись тим самим травмувати дитину.

Дитина, яка виростає в неповній сім'ї, може помічати, що коли мати розмовляє з кимось про батька, вона може зітхати або стати засмученою, що дає дитині зрозуміти, що в родині відбувається щось негативне, але що їй цього не розповідають. І в результаті цього приховування дитина залишається наодинці зі своїми тривожними переживаннями, набуває фрустраційних тенденцій, що з одним із батьків, який залишився з нею, відбувається щось погане, але вона не знає, що саме. Саме цей стан тягне за собою поступове емоційне відчуження між дитиною і батьком, який залишився з ним.

Емпіричне дослідження в практичній частині роботи показало, що розлучення має значний вплив на особистість дитини. Так, дослідження оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою, особливо в навчальний час, показало, що діти з сімей, які пережили розлучення, мають показники за фактором благополуччя дещо нижчими від норми, що свідчить про стан цих дітей в цілому задовільний. але при цьому діти не завжди почувуються комфортно.

Коефіцієнт активності значно нижчий за норму, тому виявлено явище зниженої активності, що нерідко досягає пасивності як у навчальній діяльності, так і в міжособистісних контактах. Знижений настрій і у дітей з неповних сімей. Діти з сімей, які нещодавно пережили розлучення, характеризуються підвищеним рівнем як реактивної, так і особистісної тривожності.

Діти з сімей, що пережили розлучення, характеризуються стійкою схильністю сприймати широкий спектр ситуацій як загрозові, реагуючи станом тривоги. Високий і підвищений рівень реактивної тривожності характеризує цих дітей з підвищеною напруженістю, тривожністю, нервозністю. Можна сказати, що діти з неповних сімей почувуються більш впевнено та захищено, ніж їхні однолітки з сімей, де нещодавно відбулося розлучення.

Таким чином, отримані в ході дослідження дані дозволяють сформулювати такі висновки:

1. Розлучення є найбільш гострою емоційною та інтелектуальною кризовою ситуацією в сім'ї, яка негативно впливає на дорослих та має шкідливий ефект на психічний розвиток дитини.

2. Розлучення впливає на багато аспектів особистості дитини, особливо на емоційну сферу, уявлення про себе та сім'ю, що знижує її благополуччя та активність. Розлучення веде до погіршення адаптації дитини, її саморегуляції, порушення внутрішньо-сімейних стосунків та відносин в школі.

3. Найбільш чутливими до впливу сімейних негараздів є такі основні характеристики особистості дитини – її уявлення про себе, самооцінка, самоствердження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арефіна Н.М. Методика експертного дослідження особливостей сприйняття дитиною сімейної ситуації. Житомир, 2016. 57 с.
2. Варга В.С., Маркович А.М. Особливості впливу розлучення на психічний розвиток дитини. *Журнал наукових праць Мукачівського державного університету*. 2015. №18 (13). С. 96-102.
3. Головка М. Соціально-педагогічні умови виховання дитини у неповній сім'ї. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2010_9/10.pdf. (дата звернення: 01.03.2023).
4. Котлова Л., Саух І. Психологічні чинники задоволеності шлюбом на різних етапах подружнього життя. *Науковий вісник Харківського державного університету*. 2019. № 1. 178 с.
5. Кучеренко, Є. В. Розлучення як проблема в психології сім'ї. *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. Вип. 10. С. 62-64.
6. Любимова О. О. Ключові аспекти психологічної допомоги дитині в умовах розлучення батьків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2017. Вип. 7. С. 263-270.
7. Максимович О. М. Особливості виховання дітей із розлучених сімей: Навчально-методичний посібник. Київ: ДЦССМ, 2004. 140 с.
8. Нікітіна О. І. Вплив типу сім'ї на розвиток акцентуації характеру в дитини. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика*. Київ: Миленіум, 2002. С. 256–262.
9. Папір О. О. Труднощі внутрішньосімейних стосунків один із факторів девіантної поведінки дітей. *Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика*. Київ: Миленіум, 2002. С. 267–272.
10. Попелюшко Р., Возна Ю. Проблема функціонування як інститут виховання й соціалізації дітей в неповних сім'ях. Теорія та практика формування особистості як суб'єкта самотворення і самозбереження: монографія / [за

- ред. О.М. Гомонюк]. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2021. С. 426-442.
11. Розлучення батьків очима дитини. URL: <https://childdevelop.com.ua/articlespsychology/156/> (дата звернення: 01.03.2023).
 12. Стаднік І. М. Психічне здоров'я та емоційний стан дітей в аспекті впливу процесів розлучення батьків та визначення місця проживання дитини. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 677-687.
 13. Степико В. П., Гребеннікова Н. В. Розлучення як ризик сучасних шлюбно-сімейних відносин. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. Вип. 15. С. 73-80
 14. Столярчук О. Психологія сучасної сім'ї: навчальний посібник. Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2015. 251 с.
 15. Туровська А. О. Розлучення одна з найскладніших соціальних проблем сучасного суспільства. *Студентський вісник НУВГП*. Рівне: НУВГП, 2015. Вип.1(3). С. 164-166.
 16. Федоренко Р. Психологія сім'ї: навчальний посібник. Луцьк: Вежа-Друк, 2015. 365 с.
 17. Хоржевська І. М., Гречешнюк І. В. Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 185-189.
 18. Черезова І. Психологія життєвих криз особистості: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ: БДПУ, 2016. 143 с.
 19. Шумілова Н. Як говорити з дитиною про розлучення батьків. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/children/children/319001-yak-govoriti-z-ditmi-pro-rozluchennya> (дата звернення: 01.03.2023).
 20. 6 порад психолога, щоб допомогти дитині пережити розлучення батьків. URL: <https://osvitoria.media/opinions/6-porad-psyhologa-shhob-dopomogty-dytyni-perezhyty-rozluchennya-batkiv/> (дата звернення: 01.03.2023).

ДОДАТКИ

Шкала Ч.Д. Спілберга, Ю.Л. Ханіна
(Шкала самооцінки рівня тривожності)

Бланк для відповідей

Прізвище _____

Дата _____

Інструкція: Прочитайте уважно кожна з наведених пропозицій і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, як Ви себе відчуваєте в даний момент. Над питаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних чи неправильних відповідей немає		Ні, це не так	Швидше за все	Вірно	Цілком вірно
1	2	3	4	5	6
1	Я спокійний	1	2	3	4
2	Мені нічого не загрожує	1	2	3	4
3	Я знаходжусь у напрузі	1	2	3	4
4	Я відчуваю жалість	1	2	3	4
5	Я відчуваю себе вільно	1	2	3	4
6	Я засмучений	1	2	3	4
7	Мене хвилюють можливі невдачі	1	2	3	4
8	Я відчуваю себе відпочилим	1	2	3	4
9	Я стривожений	1	2	3	4
10	Я відчуваю почуття внутрішнього задоволення	1	2	3	4
11	Я впевнений у собі	1	2	3	4
12	Я нервую	1	2	3	4
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3	4
14	Я напружений	1	2	3	4
15	Я не відчуваю скутості, напруженості	1	2	3	4
16	Я задоволений	1	2	3	4
17	Я стурбований	1	2	3	4
18	Я дуже збуджений і мені не по собі	1	2	3	4
19	Мені радісно	1	2	3	4
20	Мені приємно	1	2	3	4
Інструкція: Прочитайте уважно кожна з наведених пропозицій і закресліть відповідну цифру праворуч залежно від того, як Ви себе відчуваєте в даний момент. Над питаннями довго не замислюйтесь, оскільки правильних чи неправильних відповідей немає		Практично ніколи	Інколи	Часто	Практично завжди

1	2	3	4	5	6
21	Я відчуваю задоволення	1	2	3	4
22	Я дуже швидко втомлююся	1	2	3	4
23	Я легко можу заплакати	1	2	3	4
24	Я хотів би бути таким же щасливим, як і інші	1	2	3	4
25	Нерідко я програю через те, що недостатньо швидко приймаю рішення	1	2	3	4
26	Зазвичай я відчуваю себе бадьорим	1	2	3	4
27	Я спокійний, холонокровний і зібраний	1	2	3	4
28	Очікувані труднощі зазвичай дуже тривожать мене	1	2	3	4
29	Я дуже переживаю через дрібниці	1	2	3	4
30	Я цілком щасливий	1	2	3	4
31	Я приймаю все дуже близько до серця	1	2	3	4
32	Мені не вистачає впевненості в собі	1	2	3	4
33	Зазвичай я відчуваю себе в безпеці	1	2	3	4
34	Я намагаюся уникати критичних ситуацій і труднощів	1	2	3	4
35	У мене буває хандра	1	2	3	4
36	Я задоволений	1	2	3	4
37	Всякі дрібниці відволікають і хвилюють мене	1	2	3	4
38	Я так сильно переживаю свої розчарування, що потім довго не можу про них забути	1	2	3	4
39	Я врівноважена людина	1	2	3	4
40	Мене охоплює сильне занепокоєння, коли я думаю про свої справи і турботи	1	2	3	4

Результати емпіричного дослідження

Таблиця Б. 1

Результати вивчення оперативної оцінки самопочуття, активності, настрою

Діти з сімей, які нещодавно пережили розлучення				Діти з повних сімей			
Респонденти	Шкали опитувальника			Респонденти	Шкали опитувальника		
	самопочуття	активність	настрій		самопочуття	активність	настрій
К.Т.	4,3	5,6	4,2	П.К.	4,8	4,2	3,8
П.Д.	5,1	4,2	3,8	В.У.	5,2	5,6	4,8
В.А.	3,8	5,3	6,4	О.Л.	5,4	7,1	3,1
Н.В.	4,8	5,6	6,8	Т.П.	3,8	5,6	5,6
				И.Л.	5,7	4,8	5,7
				А.К.	6,3	7,6	4,8
				Р.Ш.	5,9	5,9	5,4
				Л.В.	4,8	5,6	6,9
				В.У.	5,9	4,5	4,1
				Л.В.	6,3	3,8	4,9
				К.Ч.	6,8	4,1	4,8
				Л.А.	4,8	5,4	5,9
				Л.Д.	3,8	5,2	5,8
				Н.Г.	4,9	4,9	5,6
				Ш.О.	5,7	5,2	5,2
				Р.П.	6,4	4,6	4,8
				П.Д.	5,9	6,1	6,4

Таблиця Б. 2

Результати вивчення реактивної і особистісної тривожності дітей

Діти з сімей, які нещодавно пережили розлучення			Діти з повних сімей		
Респонденти	Шкали опитувальника		Респонденти	Шкали опитувальника	
	реактивна тр.	особистісна тр.		реактивна тр.	особистісна тр.
К.Т.	31	48	П.К.	28	28
П.Д.	42	51	В.У.	32	32
В.А.	41	52	О.Л.	35	41
Н.В.	38	46	Т.П.	28	28
			И.Л.	41	56
			А.К.	42	42
			Р.Ш.	46	42
			Л.В.	45	51
			В.У.	28	47
			Л.В.	31	30
			К.Ч.	41	51
			Л.А.	52	52
			Л.Д.	42	28
			Н.Г.	37	26
			Ш.О.	52	42
			Р.П.	28	31
			П.Д.	29	54